

Journal of Historical Sciences Studies (JHSS)

Research Paper

doi 10.22059/JHSS.2022.345910.473580

The Impacts of Governments' Financial Policy on Changes in the Budget of the Ministry of Education During the Time of Pahlavi I

Foad Pouraryan^{1, *}, Azar Ardianian²

1. Associate Professor, Department of History, Kharazmi University, Tehran.

2. Ph.D. Student, Department of History, Kharazmi University, Tehran.

Article Info.	Abstract
<p>Received: 2022/07/17</p> <p>Accepted: 2022/08/19</p> <p>Keywords: budget, financial policies, Ministry of Education, Pahlavi the first, National Assembly.</p>	<p>The changes caused by the World War I and the establishment of the Pahlavi dynasty provided the emergence of some new conditions in the traditional atmosphere of Iran, which made the necessity of codified budgeting to determine the duties of the ministries in terms of inquiring about their financial affairs. In this regard, inconsistency between the politics and the performance of governments could be harmful to the existence of political life, to the extent that it could even lead to instability and overthrow of a government. Evaluation and assessment of the status of Ministry of Education as one of the important elements in all governments scheme, requires investigation of these two issues. This research tries to answer the question that to what extent the financial performance of the governments and the budget allocation to this ministry have been matched with the financial policies determined as the work plan of the cabinet of each prime minister. Also, this research seeks to analyze the degree of convergence of these two issues, which manifests itself in the budgeting of ministries. The findings of this research indicate inconsistencies of these two factors. This issue was in contradiction with the government's financial policy regarding the emphasis on the developments of education in the program of the cabinet of prime ministers. In this research, cliometric method has been used in the analysis of library resources and documents.</p>

*Corresponding Autor: E-mail: pour721@gmail.com

How To Cite:

Pouraryan, F., Ardianian, A., P. (2022), The Impacts of Governments' Financial Policy on Changes in the Budget of the Ministry of Education During the Time of Pahlavi I. Journal of Historical Sciences Study, 14(1): 35-52

فصلنامه پژوهش‌های علوم تاریخی

سال ۱۴، شماره ۱، بهار ۱۴۰۱. شماره پیاپی ۲۹

مقاله علمی-پژوهشی

تأثیر سیاست مالی دولت‌ها بر تغییرات بودجه وزارت معارف در زمان پهلوی اول

فؤاد پورآرین^{۱*}، آذر اردیانیان^۲

۱. دانشیار و عضو هیأت علمی گروه تاریخ دانشگاه خوارزمی

۲. دانشجوی دکترای تاریخ دانشگاه خوارزمی

چکیده	اطلاعات مقاله
تحولات ناشی از جنگ اول جهانی و تأسیس حکومت پهلوی، سبب بروز شرایطی در فضای سنتی ایران شد که ضرورت بودجه‌نویسی مدون جهت تعیین تکلیف وزارتخانه‌ها، به منظور رسیدگی به امور مالی خویش راه، به امری بسیار مهم مبدل کرد. در همین راستا عدم توانایی تطبیق بین سیاست و عملکرد مالی دولت‌ها، می‌توانست تا آنجا در ادامه حیات سیاسی آنان زیان‌آور باشد که حتی دولتی را به تزلزل و سقوط بکشاند. بررسی وضعیت وزارت معارف به‌عنوان یکی از ارکان مهم در برنامه همه دولت‌های صاحب قدرت سیاسی کشور، نیازمند تحقیق در خصوص تطبیق یا عدم تطبیق این دو مسئله است. این پژوهش در صدد پاسخگویی به این سؤال است که تا چه میزان عملکرد مالی دولت‌ها و تخصیص بودجه به وزارتخانه مذکور، با سیاست‌های مالی تعیین شده به‌عنوان برنامه کاری کابینه هر نخست‌وزیر تطبیق داشته‌است. هدف این پژوهش تحلیل میزان همگرایی این دو مؤلفه با یکدیگر است که نمود اصلی آن در بودجه‌نویسی وزارتخانه‌ها متبلور می‌گردد. یافته‌های این پژوهش نشانگر عدم تطبیق این دو عامل است که این مسئله در تناقض با سیاست مالی دولت‌ها در خصوص تأکید بر گسترش معارف در برنامه کابینه نخست‌وزیران قرار داشت. در این پژوهش از روش کلیومتریک در تحلیل منابع کتابخانه‌ای و اسناد کمک گرفته شده‌است.	تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۴/۲۶ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۵/۲۸ واژه‌های کلیدی: بودجه، سیاست‌های مالی، وزارت معارف، پهلوی اول، مجلس شورای ملی.

* رایانامه نویسنده مسئول: pour721@gmail.com

استناد به این مقاله:

پورآرین، فؤاد؛ اردیانیان، آذر، ۱۴۰۱، تأثیر سیاست مالی دولت‌ها بر تغییرات بودجه وزارت معارف در زمان پهلوی اول. فصلنامه پژوهش‌های علوم تاریخی. ۱۴(۱): ۳۵-۵۲

۱. مقدمه

ضرورت تجمیع قوای مجریه، مقننه و قضائیه در دست حاکم قاجاری از الزامات حاکمیت استبداد بود. با تشکیل نظام مشروطه^۱ در ایران، شرایط حکومت قانون‌مدار از جمله تفکیک قوا، حضور شخصی به‌عنوان صدراعظم^۲ و هیأت‌دولت که وزارتخانه‌ها و سازمان‌ها زیرمجموعه‌های اصلی او به‌شمار می‌روند، برقرار گردید. این نوع از حکومت پارلمانی، نیاز به بودجه نظام‌مند و مدونی داشت که از طریق مجاری معین، یعنی تعیین، تأمین و تخصیص به آن دست‌می‌یافت. هزینه‌ای که هر وزارتخانه برای تکمیل و گسترش خود به آن نیاز داشت و هیأت‌دولت آن را مصوب می‌کرد «بودجه» نامیده می‌شد.

پرسش اساسی و بسیار مهم طی حکومت شانزده‌ساله رضاشاه پهلوی، میزان توجه یا عدم توجه به بحث گسترش سواد و دانش در سطح کشور و میان تمام طبقات اجتماعی بوده‌است. شرایط و بنیان‌های سنتی جامعه ایران، در گستره تاریخی کشور نشان از وجود مکان‌های سوادآموزی با شاخصه‌های سنتی را دارد این امر گاهی در مکتب‌خانه‌ها و گاهی در مدارس دینی و بعدازآن در تأسیس مدرسه جندی‌شاپور و دیگر مدارس جدیدتر، خود را جلوه‌گر می‌سازد؛ اما گذر از روش سنتی و تبدیل آن به آموزشگاه‌های مدرن از زمان حکومت ناصرالدین‌شاه قاجار شروع می‌شود و در زمان پهلوی اوج می‌گیرد. وجود شرایط خاص ناشی از قرارگیری در موقعیت مهم زمانی و مکانی کشور مابین وقوع دو جنگ اول و دوم جهانی در سال‌های آغازین و پایانی حکومت پهلوی اول تحقق این امر را با دشواری مواجه می‌کند و تحت تأثیر مستقیم این عوامل بنیان‌های اجتماعی، سیاسی و اقتصادی را در مواجهه با شرایطی خطیر و سرنوشت‌ساز قرار می‌دهد. توجه به بخش نظامی و تقویت سازمان ارتش مدرن، که دستاورد حکومت رضاشاه بود، جهت بسط اقتدار دستگاه نظامی و سه بخش اساسی و مرتبط با آن یعنی توسعه راه و راه‌آهن و خطوط ارتباطی، توسعه پست و تلگراف و منظم نمودن اصولی بخش دیوان‌سالاری، بر توجه به گسترش معارف سایه افکند. اگرچه دولت‌هایی که در این دوران روی کار آمدند در سخن قائل به برداشتن گامی مؤثر در امر گسترش این بخش بودند، اما در عمل موفقیتی در این خصوص به‌دست نیاوردند.

اگرچه به‌ظاهر پیشرفت و تغییراتی در خصوص آموزش سواد و محل حصول آن با الگوبرداری از کشور همسایه یعنی ترکیه که ارتباط بیشتری با غربیان داشت، حاصل گردید و دانشگاه تهران افتتاح، و مؤسسات آموزشی در سراسر کشور تأسیس شد، با این حال تأثیر چندانی در بیداری و هوشیاری اذهان مردم نداشت و ناگزیر از شرایط موجود، گرایش بیشتر به جنگ و نظامی‌گری و هر آنچه باعث بهبود و توسعه این بخش می‌شد، همچنان در اولویت رسیدگی امور کلان کشوری قرار داشت. پژوهش پیش‌رو در پی آن است که این نکته مبهم را بر اساس آمار و ارقام موجود در اسناد وزارت مالیه و مشروح مذاکرات مجلس به‌عنوان دو منبع اصلی و دست‌اول، روشن نماید. استفاده از آمار و تحلیل تاریخی بر اساس آن نیازمند مطالعات میان‌رشته‌ای تاریخ اقتصادی است؛ اما آمار متفاوتی از ریز بودجه‌های تخصیص داده‌شده به وزارتخانه‌ها طی هر سال در منابع مختلف نظیر روزنامه ایران، کتب منتشرشده توسط خود وزارت مالیه و مشروح مذاکرات مجلس وجود دارد که باعث افزایش فراز و نشیب هرچه بیشتر در فرآیند تحقیق این موضوع می‌شود.

طرح این سؤال که بررسی مطابقت برنامه‌ها و عملکرد مالی دولت‌ها تا چه میزان بوده‌است ضرورتی است که در صورت عدم توجه به آن امکان بررسی و تحلیل موفقیت یا عدم موفقیت هر دولت را در طول دوره مورد بحث با مشکل جدی مواجه می‌سازد، در صورتی که توجه به آن نتایج مثبتی را در خصوص امکان تحلیل هرچه بهتر دولت‌ها فراهم می‌آورد. شکاف اصلی مورد بحث، در بخش تحلیل، میزان تطبیق برنامه و عملکرد مالی دولت‌ها است؛ به همین دلیل این پژوهش می‌تواند در خصوص حداقل یکی از مهمترین وزارتخانه‌ها که در مجلس شورای ملی بسیار مورد بحث بود، کارآمد باشد و پایه‌ای برای انجام تحقیقات بعدی و تجمیع اطلاعات در خصوص دیگر وزارتخانه‌ها به‌شمار آید. فرضیه

پژوهش پیشرو بر این مسئله استوار است که بین گفتار و عمل دولت‌های زمان رضاشاه در این خصوص تفاوت بسیاری بوده‌است و با وجود تأکید مداوم بر اهمیت گسترش معارف، در عمل به این مهم، توجه چندانی نشده‌است؛ بنابراین در پی آن هستیم که با کمک روش کلیومتریک^۳، که باعث اغنای بیشتر نتایج به‌دست‌آمده خواهد شد و در واقع معنای آن استفاده از علم آمار و داده‌های آماری به‌عنوان مواد خام در بستر زمانی خاص و تعیین‌شده برای ارزیابی وقایع است، و مقایسه ارقام و تحلیل آن‌ها، به پاسخ این سؤال دست‌یابیم که آیا فرضیه مطرح‌شده صحیح بوده‌است یا خیر. این پژوهش مورد استفاده پژوهشگران حوزه تاریخ و اقتصاد و پژوهشگران میان‌رشته‌ای نظیر تاریخ سیاسی، تاریخ اقتصادی و ... قرار خواهد گرفت. انگیزه راقم این سطور روشن نمودن این نقاط مبهم تاریخ فرهنگی عصر پهلوی اول بوده‌است و همین موضوع، ارزشمندی پژوهش پیشرو را به‌خوبی به‌منصه ظهور می‌رساند. بررسی و تحلیل پیشینه‌ای که در خصوص موضوع پژوهش مدنظر مهم است به‌عنوان نمونه، کتاب *آموزش و پرورش در ایران* از ناصر همایون (همایون، ۱۳۸۵: ۲۲) است. این پژوهشگر و استاد دانشگاه، عناصر فرهنگی را با نگاهی تاریخی ارائه می‌دهد و به تحلیل آماری از ابعاد گوناگون موضوعاتی نظیر تعلیم و تربیت استفاده می‌کند. ایشان در این کتاب به بحث در خصوص ریشه‌ها و نهادهای آموزشی ایران از عصر باستان تا انقلاب اسلامی می‌پردازد و از عصر مادها شروع می‌کند و درباره مکتب‌خانه‌های زمان ورود اسلام به ایران گفت‌وگو می‌کند و تحولات اساسی‌تر آن را مربوط به آشنایی ایرانیان با فرهنگ و تمدن غرب می‌داند که با تأسیس دارالفنون، سیر تحولات در مسیری جدید قرار می‌گیرد. اما زمانی که بحث در خصوص این نهاد به دوره پهلوی می‌رسد، بیان می‌کند که در این زمان است که تحولاتی در زمینه‌های گوناگون در این نهاد پدید آمد، مثلاً بودجه آن نسبت به گذشته بیشتر گردید. وجه‌تمایز پژوهش راقم این سطور با کتاب مذکور، توجه اختصاصی به وزارت معارف در تنها یک دوره زمانی خاص است. به‌علاوه از اسناد منتشرشده توسط خود وزارت مالیه و همچنین بودجه‌هایی که در این دوران اختصاص داده‌شده به‌طور خاص بحث می‌شود که سبب بسط توضیحات و توجه به عمق موضوع می‌گردد. در کتاب مذکور به تطبیق سیاست و عملکرد مالی دولت‌ها اشاره نشده، در حالی که این بحث نقطه قوت پژوهش پیشرو می‌باشد. در باقی پژوهش‌ها نیز به‌طور مستقل به بودجه وزارت معارف پرداخته نشده بلکه در اثنای کلام و صحبت از وزارتخانه‌ها یا بودجه به‌طور کلی، به این وزارت نیز پرداخته شده‌است.

۲. تعریف بودجه

باب اصلی ورود به هر حوزه، بیان تعریفی از مفاهیم اصلی مربوط به آن است که بنیان تحقیق بر آن بنا شده‌است. در این پژوهش، بودجه اساسی‌ترین مفهوم مورد بحث است. بنابراین تعریف آن ضروری به‌نظر می‌رسد. باید گفت نگرش هر دولت نسبت به مسائل روز اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی جامعه خود در نوع بودجه‌نویسی آن منعکس می‌شود. بودجه کشور برنامه جامع و کوتاه‌مدت اقتصادی، اجتماعی و اداری آن کشور است که در چهارچوب برنامه جامع عمرانی میان مدت و به‌منظور نیل به هدف‌ها و اجرای سیاست‌ها و خط‌مشی‌های آتی تهیه، تنظیم و اجرا می‌شود (مدرسی، ۱۳۸۵: ۷۳). همچنین در قانون محاسبات عمومی آمده‌است که: «بودجه لایحه پیش‌بینی کلیه عواید و مخارج مملکتی است برای مدت یک سال شمسی (سنه ملی) که به تصویب مجلس شورای ملی رسیده باشد...» (ضیایی، ۱۳۱۲: ۵۵).

از نظر لغوی واژه بوژت^۴ یک واژه فرانسه قدیم است و در انگلیسی باجت^۵ نامیده می‌شود. به تدریج معنی اصطلاح بودجه از کیفی که در آن صورت‌های درآمد و مخارج گذاشته می‌شد، تبدیل به محتویات آن شد (پیرنیا، ۱۳۴۸: ۲۳۵). ورود این واژه به دایرة لغات زبان فارسی مربوط به زمان پس از انقلاب مشروطه و ترجمه قوانین مالی فرانسه به زبان فارسی است، تا مورد استفاده قانون محاسبات قرار گیرد. در ساده‌ترین نوع تعریف، بودجه به معنی درآمد و هزینه‌های دولت است (فرزب، ۱۳۸۶: ۱۷). بودجه در اصل ابزار کنترل جامعه جهت حفظ منافع آحاد مردم به‌وسیله نمایندگانشان

در مجلس، بر دولت‌ها است. پیشینه این مسئله قدمتی به درازای تاریخ ایران دارد. در زمان ایران باستان با عنوان واستریوشان‌بذ (پیگولوسکایو دیگران، ۱۳۵۲: ۱۲۴-۱۲۶)، و بعدازآن در دوران ورود اسلام به ایران با عنوان صاحب خراج (حتی و خوری، ۱۳۸۰: ۲۸۹)، در زمان مغول با عنوان بتیکچی (اقبال، ۱۳۸۴: ۲۸) و در زمان صفویه و قاجاریه با عنوان مستوفی‌الممالک (سمیعا، ۱۳۷۸: ۱۷)، به‌عنوان یکی از عالی‌رتبه‌ترین مقامات دولتی قرار داشتند. بودجه سال ۱۲۸۹ شمسی که اولین بودجه رسمی تاریخ ایران است در زمان وزارت مالیه مرتضی‌قلی‌خان صنیع‌الدوله هدایت در کابینه مستوفی‌الممالک و با استناد به بندهای ۱۸ و ۲۰ قانون اساسی مصوب سال ۱۲۸۵ شمسی نوشته شد. مدت‌ها بعد از ترور صنیع‌الدوله، ناصرالملک وزیر مالیه جدید، اولین لایحه بودجه ایران را به مجلس برد. این بودجه در دو بخش هزینه وزارتخانه‌ها و پیش‌بینی عایدات تدوین شد (ضیایی، ۱۳۴۳: ۱۷). در زمان رضاشاه نظام‌سازی دیوان‌سالاری به‌عنوان ابزار قدرتمند جهت کنترل هرچه بیشتر بر تمامی امور کشور مورد توجه قرار گرفت (farazmand, 2001: 574). در این دوران بودجه‌نویسی به‌صورت مدون برای تمامی وزارتخانه‌ها با توجه به منابع درآمدی دولت و میزان بودجه کل انجام می‌گرفت. تصویب بودجه در اوایل نیمه دوم هر سال توسط وزیر مالیه به هیأت وزرا تقدیم می‌گردید. بودجه، به‌طور کلی به چهار مرحله، یعنی مرحله اول تنظیم و پیشنهاد بودجه، مرحله دوم تصویب، مرحله سوم اجرا و مرحله چهارم نظارت بر اجرا تقسیم می‌شود.

از طریق مقایسه بودجه به‌عنوان سند مالی، برآوردهای مربوط به بودجه درآمد و هزینه کل که توسط هیأت دولت به مجلس ارائه می‌شد، امکان استخراج اطلاعات بسیار ارزشمندی از جمله مهم‌ترین آن‌ها یعنی تعیین میزان کسری یا مازاد بودجه طی سال‌های مختلف وجود داشت که البته در این تحقیق مجالی برای پرداختن به آن نیست. بودجه سال ۱۳۲۰ در حدود ۱۷ برابر بودجه سال ۱۳۰۶ است. جدولی از بودجه کشور طی مهروموم‌های سال‌های ۱۳۰۱ تا ۱۳۲۰ در کتاب بیان آماری تحولات اجتماعی و اقتصادی ایران در دوران پرافتخار ۲۵۳۵ آورده شده‌است که میزان بودجه بر اساس استناد به این سند نوشته‌شده‌است (سازمان برنامه و بودجه، بی تا: ۳۰۵-۳۰۷).

۳. تاج‌گذاری رضاشاه

در طول تاریخ ایران، فاصله بین سقوط یک سلسله و تأسیس سلسله حاکم بعدی، دوره‌ای از هرج‌ومرج و آشفتگی را با خود همراه داشته‌است. این مسئله به دلیل ضعف ساختار و اقتدار حاکم پیشین، نیازمند برقراری آرامش و سلطه توسط مؤسس سلسله بعد بوده‌است. این مسئله به‌خوبی در سقوط قاجاریه و روی کارآمدن حکومت پهلوی خود را آشکار می‌سازد. بخصوص رقابت‌های قدرتمندان عرصه بین‌المللی پس از جنگ اول جهانی، عدم وجود نظم در جامعه ایران و فقدان تمرکز قدرت مرکزی این حس را ایجاد نمود که حکومتی جدید که بنیان اصلی آن قدرت نظامی باشد ضرورتی اجتناب‌ناپذیر است؛ بنابراین رضاخان میرپنج به‌عنوان شخصی که بعد از طی مقامات نظامی و رسیدن به سردارسپه‌ی و بعدازآن به فرمان احمدشاه قاجار تکیه بر جایگاه نخست‌وزیری، در نهایت روز ۹ آبان ۱۳۰۴ حکومت موقتی را بنیان‌نهاد و تعیین تکلیف حکومت را به نظر مجلس مؤسسان سپرد. مجلس مؤسسان در روز ۲۱ آذرماه پس از ایجاد تغییرات در اصل‌های چهارگانه ۳۶-۳۷-۳۸ و ۴۰ متمم قانون اساسی، پادشاهی ایران را به رضاخان سپرد. در روز ۲۵ آذرماه ۱۳۰۴ رضاشاه در برابر مجلس شورای ملی به قانون اساسی مشروطه سوگند پادشاهی خورد و شاه ایران گردید و آیین جشن تاج‌گذاری او، برای روز ۴ اردیبهشت‌ماه ۱۳۰۵ در کاخ گلستان تعیین شد. مطالب فوق نشان‌دهنده حضور حکومتی تازه‌نفس در معادلات سیاسی، اقتصادی و اجتماعی است که در آن شرایط زمانی و بین‌المللی سعی دارد به برنامه‌های خود عمل کند. او در روز یکشنبه چهارم اردیبهشت ۱۳۰۵ در عمارت سلطنتی گلستان خطاب‌ای ایراد کرد و برنامه‌های اساسی حکومت خود را این‌گونه بیان نمود:

«در این هنگام که مراسم تاج‌گذاری خود را به عمل می‌آورم لازم می‌دانم نیات خود را در اجرای اصلاحات اساسی مملکت خاطر نشان عموم نمایم تا بروز نیات هم دستور جامعی برای دولت‌های من شناخته شود و هم اهالی به مدلول آن آشنا باشند. اولاً توجه مخصوص من معطوف حفظ اصول دیانت و تشیید مبانی آن بوده و بعدها نیز خواهد بود زیرا که یکی از وسایل موثر وحدت ملی و تقویت روح جامعه ایرانی را تقویت کامل از اساس دیانت می‌دانم. ثانیاً از آنجاکه با خواست خداوند متعال و توجهات ائمه اطهار من همیشه کردار خود بر گفتار ترجیح داده و هر موفقیتی هم در جریان اصلاحات مملکتی نصیب من شده است فقط از راه سعی و عمل بوده، بدو مایلیم که کارکنان دولت و کلیه آحاد و افراد مملکت به این حقیقت کلی پی برده و این دستور اساسی را سرلوحه وظایف اولیه خود تشخیص دهند و همه بدانند که پیشرفت هیچ مقصود و انجام هیچ مرامی ممکن و میسر نخواهد شد مگر در سایه جدایت و کوشش و پایان سعی و عمل، سپس دولت‌های شاهنشاهی من باید قطعاً متذکر باشند که لزوم اجرای اصلاحات اساسی مملکت از قبیل توسعه قوه تأمینیه و بسط معارف و توجه موثر به حفظ الصحه عمومی و همچنین توجه جدی به ترقی و وضعیت اقتصادی و تکثیر ثروت عمومی و تکمیل وسایل نقلیه و بهبود اوضاع فلاح و تجارت و اصلاح فوری و عاجل قوه قضائیه، رخصت هیچ‌گونه تأمل و رخوتی را نداده باکمال فوریت وسایل اجرای اصلاحات مزبوره را که تمام در درجه اول از اهمیت است فراهم نمایند که نیات من همان‌طور که انتظار دارم به‌موقع اجرا گذاشته شود و مخصوصاً مقرر داشته‌ام که در انتظار افتتاح دوره ششم مجلس شورای ملی موجبات و مقدمات اصلاحات مذکوره از طرف دولت تهیه گردد. عمال دولت باید سرمشق حسن عمل، صراحت، اخلاق و استقامت رأی باشند و بکوشند تا مردم تندرست و توانا و دانا و توانگر شوند و وسایلی که مستلزم رفاهیت و آسایش حال عمومی است بر طبق انتظار من تمهید و میسر گردد.» (مکی، ۱۳۸۰: ۳۸-۴۳).

۱-۳. سیاست‌های مالی دولت‌ها بر اساس مشروح مذاکرات

برنامه‌هایی که هر نخست‌وزیر برای دوره کاری خود شرح می‌دهد، در تحلیل دقیق‌تر از جهت‌گیری آن دولت و حتی خود حکومت نقشی اساسی دارد. به‌خصوص آنکه باید در مجلس شورای اسلامی برای نمایندگان مجلس خوانده شود و بعد از بحث و بررسی‌های فراوان مورد تأیید یا رد قرار گیرد. واقعیت مستدل آنچه در مشروح مذاکرات مجلس به‌عنوان اسنادی معتبر و دست‌اول این‌گونه مباحثه و نظرسنجی‌ها به‌صورت دقیق و با جزئیات آورده شده، هرگونه ابهام را در خصوص نظرات موافق یا مخالف نمایندگان نسبت به برنامه، می‌زداید. طی شانزده سال حکومت پهلوی اول در ایران، هفت مجلس شورای ملی تشکیل گردید و اگر مجلس پنجم که رضاشاه سمت نخست‌وزیر در آن را داشت را جزو زمان حضور و اقتدار رضاشاه بر کشور حساب کنیم در مجموع هشت مجلس تشکیل گردید که در آن هفت نخست‌وزیر و سیزده کابینه جهت دریافت رأی اعتماد به مجلس معرفی شدند.^۷ در متن سخنرانی همه این افراد، توجه به ترمیم و بسط سازمان معارف در سراسر کشور به چشم می‌خورد. در اینجا آنچه در خصوص این وزارتخانه در میان سخنرانی‌ها در مجلس شورای ملی دیده می‌شود را به تفکیک هر مجلس و نخست‌وزیر می‌آوریم.

در مجلس پنجم شورای ملی که در بهمن‌ماه، سال ۱۳۰۲ افتتاح شد سردار سپه، کابینه خود را در ۲۴ فروردین ۱۳۰۳ معرفی کرد و ضمن شرح برنامه‌های کابینه هیأت وزرای خود در خصوص بهبود اوضاع آموزش در کشور، به‌صورت تیتروار و گذرا اشاره نمود که: «... تکمیل وسایل تعمیم و ترقی معارف و صحیه و گذرانیدن قانون استخدام معلمین...» (مذاکرات مجلس، ۵، جلسه ۱۱، ۱۳۰۳).

مجلس ششم شورای ملی در تاریخ ۱۹ تیر ۱۳۰۵ تأسیس و تا ۲۲ مرداد ۱۳۰۷ برقرار بود. اولین نخست‌وزیر این دوره از مجلس میرزا حسن خان مستوفی^۸ بود. ایشان برنامه کابینه خود را در تاریخ ۵ مهر سال ۱۳۰۵ ارائه داده و در خصوص توسعه معارف گفتند: «... بسط و توسعه مدارس ابتدائی در تمام مملکت و تشکیل مدارس حرفه و مهندسی...» (مذاکرات مجلس، ۶، جلسه ۱۴، مهر ۱۳۰۵).

سپس مهدی هدایت^۹، نخست‌وزیر و برنامه کابینه خود را ادامه پروگرام دولت قبل اعلام کرد (مذاکرات مجلس، ۷، جلسه ۱۱۴، خرداد ۱۳۰۶). مجلس هفتم شورای ملی از تاریخ ۱۴ مهر ۱۳۰۷ تا ۱۴ آبان ۱۳۰۹ برقرار بود و مهدی‌قلی خان هدایت همچنان عهده‌دار سمت نخست‌وزیری بود. ایشان در خصوص برنامه کابینه خود می‌گوید: «... جهت بسط معارف: اعزام محصلین به خارجه برای تکمیل تحصیلات - تجدیدنظر در پروگرام مدارس و اصلاح اوضاع عمومی آن‌ها بالخصوص

مدارس متوسطه، تألیف و طبع کتب برای مدارس ابتدایی و متوسطه، تکثیر عده مدارس ابتدایی در ولایت و امثال آن...»

مجلس هشتم شورای ملی ۲۴ آذر ۱۳۰۹ تا ۲۵ دی ۱۳۱۱ تشکیل گردید و مهدی‌قلی‌خان هدایت که همچنان سمت نخست‌وزیری را عهده‌دار بوده در بخش انتهایی از تکمیل برنامه اصلاحات در سایر شعب مملکتی سخن می‌گوید که بخش معارف نیز جزو آن‌ها بوده است (مذاکرات مجلس، ۸، جلسه ۶، بهمن ۱۳۰۹).

دوره نهم مجلس شورای ملی از ۲۴ فروردین ۱۳۱۲ تا ۲۴ فروردین ۱۳۱۴ ادامه داشت. نخست‌وزیران این دوره مهدی هدایت و محمدعلی فروغی بودند. در این دوره از مجلس، مورخه ۴ شهریور ۱۳۱۲ شمسی مخبرالسلطنه هدایت پس از ۶ سال و سه ماه نخست‌وزیری مداوم از کار برکنار گردید و جای خود را به زکاءالملک فروغی داد. ایشان در صحن مجلس بیان نمودند که برنامه دولت سابق را درپیش خواهند گرفت:

«...نظر به این که هیأت حالیه که امروز به مجلس شورای ملی معرفی می‌شوند تعقیب همان نیت عالییه و اجرای پروگرام مصوب را وظیفه خود می‌دانند پروگرام جدیدی پیشنهاد مجلس شورای ملی ننموده و از نمایندگان محترم متمنی هستند با تصدیق ثانوی آن پروگرام اعتماد خود را نسبت به هیأت دولت ابراز فرمایند...»

و در ادامه رئوس برنامه‌های خود را این‌گونه بیان می‌کند: «... توسعه معارف تأسیس مدارس از ابتدایی و متوسطه و عالی و مؤسسات دیگر معارفی و علمی و بهبودی در کیفیت تعلیم و تعلم و تربیت چه تربیت بدنی و چه تربیت اخلاقی و چه تربیت علمی...» (مذاکرات مجلس، ۹، جلسه ۳۴، شهریور ۱۳۱۲).

دوره یازدهم مجلس ملی در تاریخ ۲۰ شهریور ۱۳۱۶ افتتاح شد و تا ۲۷ شهریور ۱۳۱۸ ادامه داشت و همچنان آقای محمود جم نخست‌وزیر بودند. ایشان جمعاً چهار سال در این سمت باقی ماندند. آقای جم برنامه خود را این‌گونه بیان کردند:

«...در این موقع لازم است به عرض آقایان برسانم به طوری که در نطق شاهانه در موقع افتتاح مجلس شورای ملی به اطلاع آقایان رسید (هیأت دولت در این دوره دارای برنامه که متضمن مواد و فصولی باشد نخواهد بود) در حقیقت قصد این دولت ادامه اصلاحات فعلی و تقویت بنیه مالی و اقتصادی کشور و توسعه و ترقی امور فلاح و استفاده از منابع طبیعی کشور خواهد بود به این جهت یک برنامه که نوشته شده باشد تقدیم مجلس شورای ملی نمی‌شود...» (مذاکرات مجلس، ۱۱، جلسه ۵، مهر ۱۳۱۶).

آخرین مجلس ملی که در زمان رضاشاه پهلوی برقرار شد مجلس دوازدهم بود و از تاریخ ۳ آبان ۱۳۱۸ تا ۹ آبان ۱۳۲۰ تشکیل جلسه داد و طی این دوره دوساله نخست‌وزیران آن دکتر احمد متین‌دفتری و علی منصور و محمدعلی فروغی بودند. در زمان افتتاح مجلس، رضاشاه سخنرانی ایراد می‌کنند که رئوس مطالب مهم آن به شرح زیر می‌باشد: «...در امر آموزش و پرورش اهتمام بیشتری نشان می‌دهند ما هم از این که مخصوصاً جوانان در اقسام ورزش جسمانی ذوق و علاقه پیدا کرده‌اند کمال خوشوقتی را داریم...» (مذاکرات مجلس، ۱۱، جلسه ۱، آبان ۱۳۱۸).

اولین شخصی که در این دوره عنوان نخست‌وزیری را اختیار کرد آقای احمد متین‌دفتری بود. ایشان برنامه هیأت دولت خود را این‌گونه بیان کردند: «...برنامه دولت در پیروی از اوامر مطاعه اعلیحضرت همایون شاهنشاهی هنگام گشایش مجلس تعقیب و انجام اصلاحاتی است که پایه آن در کشور گذاشته شده و امیدوارم با همکاری مجلس موفق به اجرای نیت مقدس ملوکانه بشویم...» (مذاکرات مجلس، ۱۲، جلسه ۵، آبان ۱۳۱۸).

بعد از ایشان آقای علی منصور نخست‌وزیر شدند و برنامه خود را برای مجلس این‌گونه شرح دادند:

«برنامه دولت جدید همان اصولی است که در زمینه اصلاحات و ترقیات کشور در رشته‌های مختلف برای هیأت دولت سابق مقرر بوده و بر وفق نیت عالییه مقدس ملوکانه باید تعقیب و تکمیل شود. راجع به سیاست خارجی دولت مخصوصاً اظهار می‌دارم که سیاست همان رویه بی‌طرفی کامل و حفظ و تحکیم مناسبات حسنه متقابل با تمام دول مخصوصاً با کشورهای همسایه است...» (مذاکرات مجلس، ۱۲، جلسه ۴۵، تیر ۱۳۱۹).

سومین و آخرین نفری که در این دوره عهده‌دار این سمت شد مجدداً آقای فروغی بودند که در جلسه مجلس به علت بیماری ایشان، آقای آهی وزیر دادگستری متن برنامه هیأت دولت را بدین شرح خواندند: «برنامه هیأت دولت همان است که اصول آن در ضمن تعلق اعلیحضرت شاهنشاهی در مجلس شورای ملی اشعار شده است...» و سپس شرح آن را این‌گونه قرائت نمودند: «...تکمیل و ترقی تأسیسات فرهنگی و اهتمام در اصلاح اخلاق عمومی...» (مذاکرات مجلس، ۱۲، جلسه ۱۱۷، شهریور ۱۳۲۰).

با توجه به مطالب فوق، تکمیل و توسعه معارف و آموزش و پرورش در دستور کار دولت‌ها و یکی از نکات ویژه و با اهمیت برنامه پیشنهادی آن‌ها قرار داشته است و میزان تطبیق این برنامه‌ها با عملکرد دولت‌ها بر اساس آمار بودجه بسیار مهم است. اما پیش از تحلیل این موضوع، ابتدا باید در خصوص خود وزارت معارف و عقبه آن سخن گفت.

۲-۳. وزارت معارف

وزارت معارف^{۱۰} به‌عنوان یکی از ارکان اصلی حکومت به‌شمار می‌آمد که تکمیل و بسط سازوکارهای آن با تأسیس مدرسه‌های نوین طی پنجاه سال تغییرات چشمگیری داشته است و تحت تأثیر عقاید حاکمیت جدید یعنی سلسله پهلوی از ویژگی‌های سنتی خود گسست و در مواجهه با تغییراتی بنیادین قرار گرفت. با تأسیس مدرسه دارالفنون توسط میرزا تقی‌خان امیرکبیر در سال ۱۲۲۹ شمسی، آموزش وارد دوران تازه‌ای شد و سبکی جدید را در پیش گرفت. در سال ۱۳۰۴ با رشد فزاینده در نظام آموزشی، مکتب‌خانه‌های قدیمی تحت نظر روحانیون، جای خود را به مدارس نوین دادند.

به این دلیل که اساس سیاست آموزشی دولت در دوره رضاشاه بر سه خط‌مشی اصلی یعنی تجدد، مرکزگرایی و ملی‌گرایی استوار بود (رودی، ۱۳۸۷: ۱۸۶). از سال ۱۳۰۶ قدم‌های آغازین جهت همگانی کردن آموزش و حاکمیت عملی دولت بر آموزش برداشته شد (Mohamadi & Ghaini, 2002: 6). و برای تربیت آموزگاران برای این نظام جدید آموزشی در سال ۱۳۰۷ دانشسراهای مقدماتی تأسیس شدند که تابع قوانین وزارت فرهنگ بودند (همایون، ۱۳۸۵: ۳۵). به‌طوری‌که تا شهریور ۱۳۲۰ تعداد دانشسراهای کشور به ۳۶ باب رسید. طبق آنچه در کتب چاپ شده در زمان پهلوی دوم آمده است پایه‌گذاری و گسترش آموزش رایگان و توسعه مؤسسات آموزش عالی و مؤسسات مبارزه با بی‌سوادی فرهنگی نوین، در دوره رضاشاه بوده است. آمارهای مربوط به آموزش و تعلیمات عمومی در ایران برای نخستین بار در سالنامه رسمی وزارت معارف در سال ۱۲۹۷ شمسی منتشر شده است (سازمان برنامه و بودجه مرکز آمار ایران، ۱۳۵۵: ۳۵).

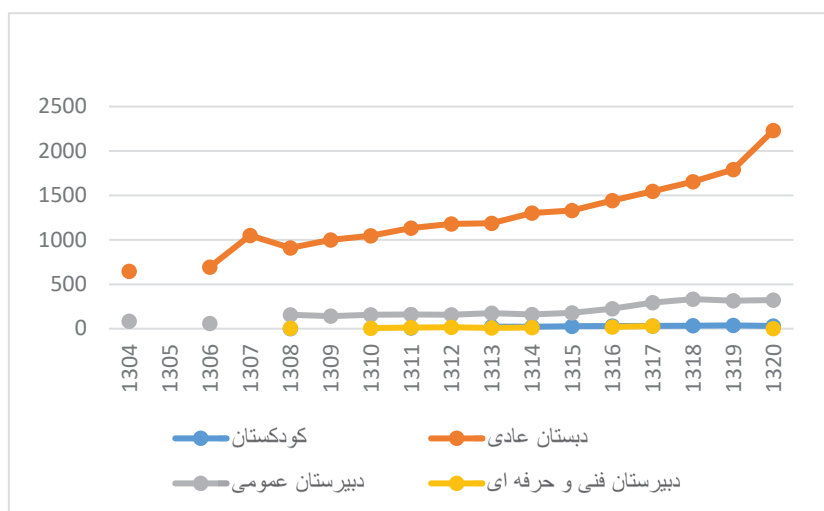
افزایش حضور زنان در جامعه نیز در این دوره رشد چشمگیری داشته است، همین‌طور تعداد نشریات و روزنامه‌هایی با تأکید بر اهمیت سوادآموزی بانوان به‌ضرورت تحصیل این قشر می‌پرداختند (ساناساریان، ۱۳۸۴: ۷۷). حتی افراد مشهوری نظیر تقی‌زاده شرط اصلی ترقی ایران را تربیت زنان می‌دانستند (تقی‌زاده، ۱۳۵۱: ۱۴۶/۳)، به‌طوری‌که اواخر سال ۱۳۱۳، زمانی که قانون تأسیس دانشگاه تهران تصویب شد تعداد دانشجویان این دانشگاه از ۸۸۶ نفر در سال ۱۳۱۳ به بیش از ۳۳۰۰ نفر در ۱۱ دانشکده در سال ۱۳۲۰ رسید که با توسعه آموزشی بر میزان زنان تحصیل کرده افزوده شد. تعداد مدارس دخترانه تا سال ۱۳۱۴ به ۱۶۲۲ باب رسید (صدر، ۱۳۶۴: ۳۰۲). دختران دانش‌آموز که در سال ۱۳۰۰ تعدادشان ۷۵۰۰ نفر بود در سال ۱۳۲۰ به تعداد ۸۸۰۰۰ نفر رسیدند و در سال ۱۳۲۰، یک‌سوم از دانشجویان دانشگاه تهران را دختران تشکیل می‌دادند.

طبق نمودار ۱ در زمان حاکمیت پهلوی اول، تعداد کودکان ۳۴ برابر، دبستان عادی حدوداً سه و نیم برابر و دبیرستان عمومی تقریباً ۴ برابر شده است؛ که این نشان از رشد تأسیس مدارس ابتدایی و متوسطه در سطح کشور دارد زیرا تعداد مدارس ابتدایی در سال ۱۳۲۰ نزدیک به دو هزار باب رسیده است.^{۱۱} در نمودار ۳ که شامل اطلاعات عددی مربوط به سال‌های ۱۳۱۱ الی ۱۳۲۰ در خصوص سوادآموزی به قشر بزرگسالان است می‌توان مشاهده کرد که از سال

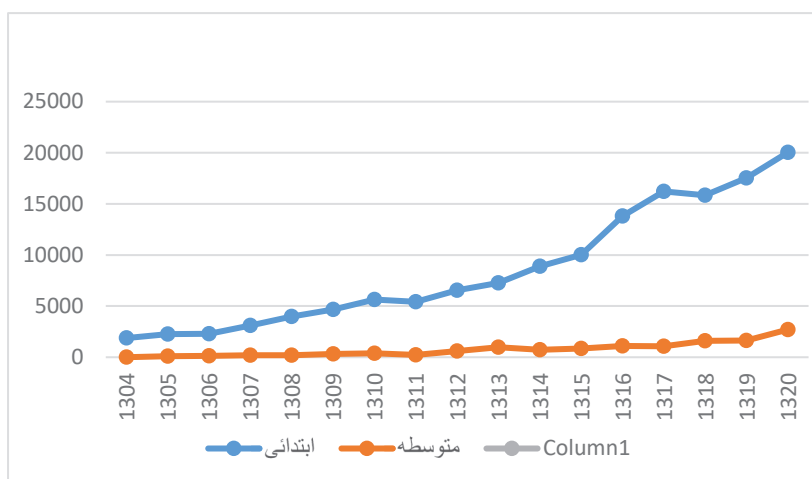

۱۳۱۵ با رشد قابل توجهی در تعداد سواد آموزان بزرگسال مواجه هستیم که از دو هزار نفر در سال ۱۳۱۵ به تقریباً صد و هفتاد هزار نفر در سال ۱۳۲۰ رسیده است و این موضوع، نکته بسیار مهمی است.^{۱۲} همچنین تعداد مدارس قدیمه طی این شانزده سال تغییر قابل توجهی نداشته اما تعداد طلاب و دانش‌آموزانی که در این مدارس به آموزش مشغول بودند از حدود پنج هزار نفر به کمتر از هشتصد نفر رسیده است و این به معنی در انزوا قرار گرفتن این نوع از مدارس در طول این مدت بوده است (سازمان برنامه و بودجه مرکز آمار ایران، ۱۳۵۵، ضمیمه ۷: ۴۷). باین حال در تعداد مکتب-خانه‌ها تغییر قابل ملاحظه‌ای رخ نداده اما تعداد شاگردان آن افزایش داشته است و از حدود بیست و هفت هزار نفر در سال ۱۳۰۴ به حدوداً سی و هفت هزار نفر در سال ۱۳۲۰ رسیده است و این مسئله بسیار مهمی است (سازمان برنامه و بودجه مرکز آمار ایران، ۱۳۵۵، ضمیمه ۸: ۴۶) بر اساس یکی از پرونده‌های سندی که در خصوص بودجه مدارس در مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی در چند استان طی سال ۱۳۰۶ آمده است به تفکیک استان و شهرهای نامبرده، مدارس که جهت آموزش به کودکان، نسون، اکابر و ... هستند، نشان می‌دهد مدارس اکابر در این سال بیشترین بودجه را به خود اختصاص داده‌اند (مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ردیف ۲۹۷۰۰۳۵۶، آرشیو ۳۱۵، ۱۵/۵۰) و بر اساس نمودار شماره ۳ تعداد سواد آموزان بزرگسال از سال ۱۳۱۵ رشد چشمگیری داشته است (سازمان برنامه و بودجه مرکز آمار ایران، ۱۳۵۵، سند ۴۵: ۴۵). در نمودار زیر تعداد کل مدارس بین سال‌های ۱۳۰۴-۱۳۲۰ با یکدیگر مقایسه گردیده است (سازمان برنامه و بودجه مرکز آمار ایران، ۱۳۵۵).

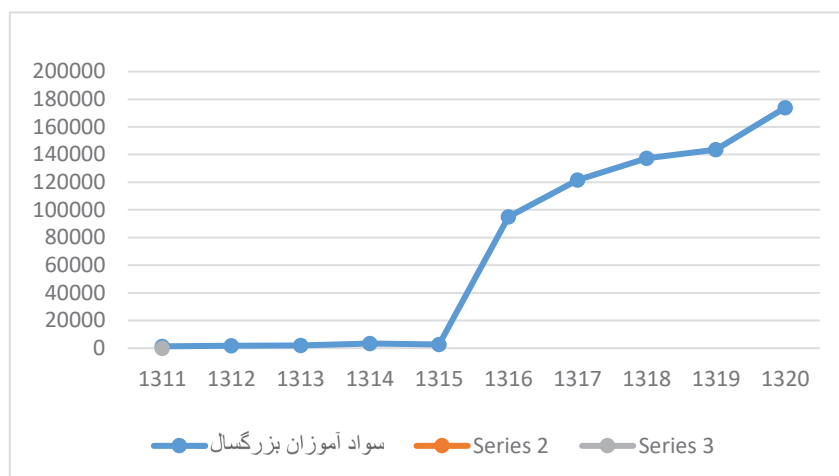
نمودار ۱. تعداد کل مدارس، دبستان عادی، دبیرستان عمومی و دبیرستان فنی و حرفه ای سال ۱۳۰۴-۱۳۲۰

همچنین نمودار ذیل در خصوص مقایسه تعداد فارغ‌التحصیلان این دوران است (سازمان برنامه و بودجه مرکز آمار ایران، ۱۳۵۵: ۴۴) که نشان‌دهنده افزایش تعداد فارغ‌التحصیلان در سال‌های پایانی حکومت رضاشاه است.

نمودار ۲. تعداد فارغ التحصیلان مؤسسات آموزشی کشور در پایان سال تحصیلی ۱۳۰۴-۱۳۲۰

نمودار ۳. تعداد سواد آموزان بزرگسال مبارزه با بیسوادی پایان سال تحصیلی سال ۱۳۱۱-۱۳۲۰

۴. مقایسه سیاست مالی و بودجه‌نویسی وزارت معارف بر اساس آمار

توازن و تعادلی که در نتیجه پیش‌بینی‌های صحیح باید میان سیاست موردنظر و توانایی اجرای آن به وجود آید نیازمند برنامه‌ریزی صحیح است و همچنین وجود عوامل جانبی به‌دور از فراز و نشیب‌های غیرقابل کنترل امکان‌پذیر است. قرارگیری در دو وضعیت زمانی خاص بین‌المللی، یعنی جنگ‌های اول و دوم جهانی بر معادلات اقتصادی و برنامه‌ریزی‌ها تأثیر اجتناب‌ناپذیری داشته‌است. عواملی که خواه‌ناخواه در تأثیرپذیری از هم قراردارند را در این مرحله زمانی به‌خوبی می‌توان مشاهده نمود. این واقعیت، مرجعی جهت بهبود استدلال و توضیح هرچه بهتر این مقایسه خواهد بود. ابتدا باید در خصوص روند تنظیم بودجه نظری گذرا افکند. از ابتدای نظام بودجه‌ریزی تا سال ۱۳۴۳ تهیه و تنظیم بودجه بر عهده وزارت مالیه^{۱۳} بوده‌است به‌طوری‌که بودجه دولت را پس از تأیید، نخست‌وزیر جهت تصویب به مجلس پیشنهاد می‌داد تا رأی اعتماد یا عدم اعتماد و بازگردانی برای تصحیح را دریافت نماید. که از مقایسه میزان بودجه تخصیص یافته به وزارت معارف به عنوان یکی از اصلی‌ترین بخش‌های برنامه دولتی که طی دوران شانزده ساله حاکمیت رضاشاه بر سریر قدرت تکیه زدند، نسبت به بودجه کل هر سال، می‌توان به این نتیجه دست یافت.

با وجود رشد ۲۷ برابری بودجه این وزارتخانه در سال ۱۳۲۰ نسبت به بودجه تصویب‌شده در سال ۱۳۰۴، همه پیشرفت‌ها و تأسیس مدارس و دانشسراها و تمام قدم‌هایی که در این حوزه برداشته‌شده بود اما بازهم میزان آن نسبت به کل بودجه کم بوده‌است و این به معنی عدم تطبیق سیاست دولت‌ها نسبت به عملکرد مالیشان و حکومت مرکزی بوده‌است. در خصوص این مسئله به آماری که در جدول ذیل مشخص شده دقت فرمایید:

سال	بودجه کل مصوب هر سال	بودجه مخارج تخصیص‌یافته به وزارت معارف	درصد بودجه وزارت معارف نسبت به بودجه کل
۱۳۰۴	۲۲۲ ۶۷۵ ۹۴۰	۷۷۳ ۱۳۸ ریال	۳/۱۴
۱۳۰۵	۲۰۴ ۶۷۵ ۹۴۰	۹ ۷۴۷ ۹۲۵ قران	۴/۱۷
۱۳۰۶	۲۱۴ ۰۲۵ ۸۰۰	۱۰ ۱۱۹ ۷۲۵ قران	۴/۱۷
۱۳۰۷	۲۲۰ ۲۱۷ ۲۹۷	۱۳ ۷۲۲ ۷۳۰ قران	۶/۱۲
۱۳۰۸	۳۱۱ ۱۲۴ ۰۴۰	۲۰ ۷۸۳ ۷۵۵ قران	۶/۱۶
۱۳۰۹	۳۵۳ ۳۷۴ ۸۲۷	۲۲ ۲۳۳ ۷۵۰ قران	۶/۱۲
۱۳۱۰	۳۷۳ ۲۹۹ ۳۹۹	۱۸ ۵۹۴ ۵۰۰ قران و ۸۳ ۵۹۱ پهلوی	۴/۱۹
۱۳۱۱	۴۶۸ ۶۲۰ ۰۰۰	۲۰ ۹۰۶ ۴۳۰ ریال و ۹۷ ۳۹۹ پهلوی	۴/۱۴
۱۳۱۲	۵۰۶ ۹۱۲ ۲۲۷	۴۱ ۲۷۰ ۱۵۰ ریال	۸/۱۱
۱۳۱۳	۶۲۱ ۴۱۳ ۴۱۷	۴۳ ۲۷۳ ۲۵۰ ریال	۶/۱۹
۱۳۱۴	۷۵۱ ۱۲۳ ۴۸۷	۴۶ ۶۴۸ ۲۵۰ ریال	۶/۱۲
۱۳۱۵	۱ ۰۰۰ ۰۱۶ ۷۴۰	۶۷ ۴۵۸ ۲۵۰ ریال	۶/۱۷
۱۳۱۶	۱ ۲۵۰ ۰۰۲ ۹۱۱	۷۱ ۴۵۸ ۲۵۰ ریال	۵/۱۷
۱۳۱۷	۱ ۵۲۹ ۳۹۲ ۶۴۸	۸۱ ۴۵۸ ۲۵۰ ریال	۵/۱۳
۱۳۱۸	۱ ۹۳۰ ۰۹۶ ۷۰۰	۸۴ ۰۰۰ ۰۰۰ ریال	۴/۱۳
۱۳۱۹	۳ ۰۹۴ ۳۹۳ ۹۷۷	۱۳۲ ۰۰۰ ۰۰۰ ریال	۴/۱۲
۱۳۲۰	۳ ۶۱۳ ۷۶۸ ۷۱۸	۱۹۴ ۹۲۰ ۰۸۰ ریال	۵/۱۳

جدول ۴. (سازمان برنامه و بودجه مرکز آمار ایران، ۱۳۵۵: ۴۷)

۵. نتیجه

در حین گفتگو در رابطه با بودجه، به دو مبحث به‌ظاهر جدا اما بسیار مرتبط به هم برخورد می‌کنیم. ابتدا سخن از سیاست‌های هر دولت است که در برنامه‌ریزی مخصوص کابینه، جهت ارائه به مجلس و همچنین انجام برنامه‌های اشاره‌شده، بازتاب دارد و دوم عملکرد مالی آن دولت است که بازتاب آن در بودجه‌نویسی هر سال تبلور می‌یابد؛ به این معنی که آیا توانسته است این دو مسئله بسیار با اهمیت را با یکدیگر منطبق سازد یا خیر. آنچه در پژوهش فوق به دست آمد حاکی از عدم تطبیق این دو بخش بنیادین است. اگرچه در برنامه‌های کابینه منتخب توسط هر نخست‌وزیر، بر اهمیت و ضرورت گسترش و تکمیل وزارت معارف و کارکردهای آن در سطح جامعه تأکید ورزیده شد و آن را به‌عنوان ابزاری مهم و مستقل در جهت نیل به اهداف حکومتی در دستور کار خود قرار داده بودند اما در عمل نتوانستند آن را پیاده کنند و درصد بسیار اندکی از بودجه کل هر سال به وزارتخانه معارف اختصاص می‌یافت. نکته برجسته در پژوهش فوق، توجه تنها بر یک وزارتخانه یعنی وزارت معارف است که با آمار و ارقام موجود در اسناد می‌توان به‌طور کامل دو مسئله موردنظر را در مورد وزارتخانه مذکور تحلیل نمود. با این‌همه در پژوهش‌های پیشین به‌صورت اختصاصی و با کمک اسناد به این موضوع پرداخته نشده بود. به همین دلایل محققان دیگر، دستاورد ناشی از این پژوهش را می‌توانند به سهولت به‌عنوان یکی از پایه‌های اساسی تحلیل موضوعات مربوط به بودجه و وزارتخانه‌ها مورد استفاده قرار دهند. با این حال بیرون کشیدن اطلاعات تاریخی از دل اعداد و ارقام به‌راحتی امکان‌پذیر نیست و نیازمند صرف وقت بسیار خواهد بود و همین موضوع، به پژوهش‌های تاریخی، جلوه‌ای خاص و ممتاز می‌بخشد. پژوهشگران آینده می‌توانند با نمونه گرفتن از تحقیق فوق، به ابعاد دیگر سیاست‌ها، برنامه مالی دولت‌ها و مطابقت آن با عملکرد دولت‌ها بپردازند تا این بخش سخت و مبهم تاریخی، ابهام‌زدایی و آشکار شود.

پی‌نوشت:

۱. حکومت قانون - دموکراسی
- ۲- نخست وزیر
۳. Cliometrics، این واژه ریشه در رشته جامعه‌شناسی دارد
۴. bouget
- ۵- Bajet
- ۶- بر اساس بند هجدهم قانون اساسی مشروطه تسویه امور مالیه جرح و تعدیل بودجه تغییر در وضع مالیات‌ها و رد قبول عوارض و فروعات همچنان ممیزی‌های جدیدی که از طرف دولت اقدام خواهد شد به تصویب مجلس خواهند بود. بر اساس بند بیستم قانون اساسی بودجه هر یک از وزارت‌خانه‌ها باید در نیمه آخر هر سال، برای سال دیگر، تمام شده و پانزده روز قبل از عید نوروز حاضر باشد.
- ۷- تعداد کابینه‌های معرفی شده بیشتر از این تعداد بوده و آن‌ها که حساب نشدند کابینه‌های ترمیمی بودند که صرفاً جهت جابه‌جایی وزرا و تعیین وزیر جدید معرفی می‌شدند.
- ۸- مستوفی الممالک
- ۹- مخبر السلطنه
- ۱۰- سیر تکوین اسم این وزارتخانه به این صورت بوده‌است که ابتدا وزارت علوم، سپس وزارت علوم معارف، بعد از آن وزارت علوم، معارف و صنایع مستظرفه بوده و در نهایت به وزارت فرهنگ تغییر نام داده شده‌است.
۱۱. ضمیمه ۴
- ۱۲- ضمیمه ۵ و ۶
۱۳. در سال ۱۳۱۹ شمسی به وزارت دارایی تغییر نام یافت

جدول ۲- بودجه عمومی کشور بتفکیک اقلام عمده درآمد - سالهای ۲۴۸۱-۲۴۸۵ (قران)

شرح	۲۴۸۱	۲۴۸۲	۲۴۸۳	۲۴۸۴	۲۴۸۵
مالیات مستقیم	۴۰ ۹۲۸ ۸۷۷	۳۵ ۸۸۵ ۲۰۰	۳۹ ۳۸۴ ۶۲۷	۶۰ ۴۶۰ ۰۷۵	۶۱ ۵۸۸ ۵۸۶
مالیات غیرمستقیم	۸ ۴۱۸ ۲۰۲	۹ ۱۷۰ ۶۱۲	۱۱ ۹۶۹ ۶۲۵	۱۳ ۸۲۰ ۸۲۲	۶ ۶۱۵ ۳۷۹
تریاک	۱۱ ۱۷۲ ۷۶۸	۱۱ ۱۱۳ ۸۶۰	۱۴ ۸۹۹ ۶۱۱	۱۶ ۳۹۱ ۰۸۲	۱۵ ۷۲۲ ۹۲۵
تنباکو	۲ ۴۱۶ ۱۸۲	۲ ۳۳۱ ۱۱۶	۴ ۰۲۲ ۹۴۱	۱۱ ۱۳۵ ۹۳۱	۱۳ ۱۲۶ ۲۹۷
جنس (مالیات وخالصه)	۲۲ ۳۲۲ ۴۶۸	۲۰ ۶۰۰ ۱۵۳	۱۸ ۷۳۵ ۶۳۱	-	-
خالصه	-	۳ ۷۲۵ ۸۹۶	۴ ۲۵۶ ۴۱۵	۱۰ ۸۰۹ ۸۶۳	۱۱ ۱۲۱ ۳۶۷
پست و تلگراف	۲۵ ۵۵۵ ۵۷۹	۲۱ ۹۲۵ ۲۴۸	۱۶ ۱۰۶ ۵۹۸	۱۷ ۲۹۴ ۰۲۷	۱۹ ۶۲۸ ۴۱۲
عوارض راه	۵ ۹۲۲ ۵۵۳	۶ ۹۰۰ ۵۲۵	۷ ۶۵۱ ۲۸۷	۷ ۹۷۷ ۸۶۰	۳۸ ۱۳۸ ۰۶۸
کمرک	۶۸ ۰۹۲ ۲۶۰	۷۴ ۸۷۲ ۸۸۳	۹۱ ۲۸۳ ۵۵۷	۹۵ ۷۶۹ ۳۰۲	۹۱ ۸۲۷ ۰۷۷
حق مالکیت نفت	۳۸ ۰۳۶ ۳۸۵	۲۳ ۳۳۵ ۷۰۳	۱۷ ۳۶۲ ۶۹۴	۲۱ ۵۱۸ ۸۳۳	۵۰ ۵۰۷ ۸۸۶
جمع اقلام عمده	۲۱۲ ۹۲۲ ۲۴۸	۲۱۱ ۷۷۱ ۴۱۶	۲۲۵ ۸۷۵ ۰۰۶	۲۷۵ ۲۷۷ ۷۱۹	۳۰۸ ۳۰۶ ۰۱۹
سایر درآمدها	۱۳ ۷۹۲ ۰۵۱	۱۹ ۳۲۷ ۱۸۱	۱۱ ۶۲۴ ۰۲۲	۱۷ ۰۸۶ ۵۰۹	۱۵ ۱۱۰ ۸۲۲
جمع کل	۲۲۸ ۷۱۴ ۲۹۹	۲۳۱ ۱۱۸ ۵۹۷	۲۳۷ ۴۹۹ ۰۲۸	۲۹۲ ۳۶۴ ۲۲۸	۳۲۳ ۴۱۶ ۸۴۲

ماخذ- برای سالهای ۲۴۸۱-۲۴۸۳ (۱۳۰۳-۱۳۰۱) از کتاب وضعیت مالی و اقتصادی ایران (ای-سی-سی لیبو).
برای سالهای ۲۴۸۴ و ۲۴۸۵ (۱۳۰۴ و ۱۳۰۵) از کتاب گزارش درباره مالیه و تجارت ایران (ای-آر-لیگمن).

ضمیمه ۱

جدول ۳- بودجه عمومی کشور بتفکیک اقلام

شرح	۲۴۸۸	۲۴۸۹	۲۴۹۰	۲۴۹۱	۲۴۹۲
مالیات مستقیم	۶۷ ۵۷۵ (۱)	۸۳ ۷۲۳ (۱)	۷۲ ۲۵۰	۸۶ ۰۰۰	۶۹ ۸۳۱
مالیات غیرمستقیم	۱۴ ۲۵۳	۲۳ ۱۵۰	۲۲ ۷۵۰	۲۳ ۰۰۰	۲۶ ۹۵۰
درآمد کمرک	۱۲۲ ۶۱۵	۱۲۰ ۰۰۰	۱۰۳ ۰۰۱	۱۰۸ ۱۰۱	۱۵۰ ۸۰۰
خالصه	(۱) ۰۰۰	(۱) ۰۰۰	۱۷ ۰۰۰	۱۹ ۰۰۰	۱۹ ۵۰۰
انحصارها	۲۹ ۲۵۲	۸۱ ۰۰۰	۹۷ ۵۰۰	۲۰۴ ۶۵۴	۱۶۴ ۵۰۰
امتیازات	۲۰۰+۲۹۱ لیره	۷۸۰	۶۳۳	۲۰۰+۵۰۰ لیره	۱۰ ۲۶۸
منافع سهام دولت	-	۴۸۰	۴۸۰	۲ ۱۰۰	۱ ۹۹۰
معادن و شیلات داخلی	۱ ۲۵۷	۲ ۰۰۰	۲ ۰۰۰	۲ ۶۰۰	۲ ۴۰۰
درآمد انتقالی از وجوه مخصوص	۳ ۴۰۸	۶ ۶۹۱	۶ ۷۸۱	۷ ۰۸۱	۱۰ ۱۵۵
پست و تلگراف	۱۱ ۲۶۶	۱۳ ۵۵۰	۱۳ ۵۰۵	۱۴ ۹۲۱	۱۹ ۶۳۳
وزارت عدلیه	۵ ۸۲۹	۱۷ ۵۰۰	۱۳ ۰۰۱	۱۵ ۰۹۱	۱۷ ۳۸۱
وزارت صنعت و معادن	۲۸۰	-	-	۴ ۵۱۳	۳ ۱۲۹
جمع اقلام عمده	۲۷۶ ۶۲۶	۳۲۸ ۹۲۴	۳۳۸ ۹۰۱	۴۹۲ ۰۶۱	۴۹۶ ۵۲۷
سایر درآمدها	۵ ۴۰۵	۴ ۲۵۱	۲۴ ۳۹۸	۸ ۰۳۹	۱۱ ۱۲۱
جمع کل	۲۸۲ ۰۳۱ لیره	۳۳۳ ۳۷۵	۳۶۳ ۲۹۹	۵۰۰+۲۰۰ لیره	۵۰۷ ۶۴۸

(۱) - ارقام مربوط به خالصه در این سالها جز ارقام مربوط به مالیات مستقیم آمده است و قابل تفکیک نیست.
(۲) - از رقم بودجه سالهای ۲۴۹۹ و ۲۵۰۰ آنچه مربوط به انحصار قند و شکر و جای بوده است به انحصارها و آنچه که مربوط به عوارض بندری و مالیات راه بوده است جز درآمد انتقالی از وجوه مخصوص آمده است.
(۳) - ارقام سالهای ۲۴۹۹ و ۲۵۰۰ همانطور که در توضیح ۴ نیز گفته شده تنها مربوط به منافع حاصل از بانکها است.
(۴) - در سالهای ۲۴۹۹ و ۲۵۰۰ تحت عنوان انحصارها رقمی ذکر نگردیده بلکه در بودجه عنوان درآمد قسمت اقتصادی وزارت دارائی ذکر شده است رقم آن ۸۳۵ ۰۰۰ برای سال ۲۴۹۹ و ۱ ۲۰۰ ۰۰۰ ریال برای سال ۲۵۰۰ بوده است و ارقام مربوط به انحصار قند و شکر و جای که تحت عنوان کمرک بوده به این رقم اضافه شده و همچنین سود شرکتهای تجاری دولت نیز در این رقم آمده است.
ماخذ- مجلات بانک ملی ایران - شماره های ۲۴ و ۲۳ و ۲۵.

ضمیمه ۲

جدول ۳- تعداد دبیران آمورنی کنوردسطوح ابتدائی و متوسطه

پایان سال تحصیلی	کودکستان	دستان عادی	دستان سیاه دانش	دستان عنابردی	مدرسه کودکان استثنائی	دوره راهنمایی تحصیلی	دبیرستان عمومی	دبیرستان فنی و حرفه‌ای (۱)	دانشسرای مقدماتی و تربیت معلم (۲)
۲۴۷۷	۰۰۰	۴۵	x	-	-	x	۱۱	۰۰۰	
۲۴۷۸	۰۰۰	۰۰۰	x	-	-	x	۰۰۰	۰۰۰	
۲۴۷۹	۰۰۰	۰۰۰	x	-	-	x	۰۰۰	۰۰۰	
۲۴۸۰	۰۰۰	۰۰۰	x	-	-	x	۰۰۰	۰۰۰	
۲۴۸۱	۰۰۰	۰۰۰	x	-	-	x	۰۰۰	۰۰۰	
۲۴۸۲	۰۰۰	۴۴۰	x	-	-	x	۴۶	۰۰۰	
۲۴۸۳	۰۰۰	۶۱۳	x	-	-	x	۶۳	۰۰۰	
۲۴۸۴	۰۰۰	۶۲۸	x	-	-	x	۸۶	۰۰۰	
۲۴۸۵	۰۰۰	۰۰۰	x	-	-	x	۰۰۰	۰۰۰	
۲۴۸۶	۰۰۰	(۳)۶۹۳	x	-	-	x	۶۰	۰۰۰	
۲۴۸۷	۰۰۰	(۴)۱۰۴۹	x	-	-	x	۰۰۰	۰۰۰	
۲۴۸۸	۱	۹۱۰	x	-	-	x	۱۵۸	۷	
۲۴۸۹	۰۰۰	۱۰۰۰	x	-	-	x	۱۴۱	۷	
۲۴۹۰	۰۰۰	۱۰۴۸	x	-	-	x	۱۵۶	۰۰۰	
۲۴۹۱	۱۰	۱۱۳۲	x	-	-	x	۱۶۱	۷	
۲۴۹۲	۰۰۰	۱۱۷۸	x	-	-	x	۱۵۵	۱۲	
۲۴۹۳	۲۳	۱۱۸۶	x	-	-	x	۱۷۶	۱۶	
۲۴۹۴	۲۲	۱۳۰۱	x	-	-	x	۱۶۰	۷	
۲۴۹۵	۲۶	۱۳۲۹	x	-	-	x	۱۸۰	۱۱	
۲۴۹۶	۳۰	۱۳۴۲	x	-	-	x	۲۲۷	۱۹	
۲۴۹۷	۳۲	۱۵۴۶	x	-	-	x	۲۹۴	۳۰	
۲۴۹۸	۳۴	۱۶۵۵	x	-	-	x	۳۳۳	۰۰۰	
۲۴۹۹	۳۷	۱۷۹۰	x	-	-	x	۳۱۷	۰۰۰	
۲۵۰۰	۳۴	۲۳۳۱	x	-	-	x	۳۲۱	۲۹	

ضمیمه ۳

عمده درآمد - سالهای ۲۴۸۸ - ۲۵۰۰ (هزارریال)

۲۴۹۳	۲۴۹۲	۲۴۹۵	۲۴۹۶	۲۴۹۷	۲۴۹۸	۲۴۹۹	۲۵۰۰
۱۰۲۰۰۱	۸۹۰۰۰	۱۱۶۰۰۰	۱۲۲۰۰۰	۱۵۷۰۰۰	۱۵۷۰۰۰	۲۱۰۹۳۰	۳۰۴۵۲۰
۳۸۶۵۰	۹۰۳۳۰	۱۳۸۴۲۳	۱۷۹۵۷۰	۱۸۵۸۰۰	۲۰۴۷۰۰	۳۵۸۹۰۰	۲۷۸۵۰۰
۱۷۰۵۰۰	۱۸۰۷۰۰	۳۰۰۰۰۰	۲۶۲۰۰۰	۳۳۷۷۰۰	۲۲۱۵۰۰	(۴) ۴۲۱۵۰۰	(۴) ۴۲۱۵۰۰
۱۹۰۵۰۰	۱۹۰۰۰۰	۱۷۰۰۰۰	۱۵۰۰۰۰	۱۵۰۰۰۰	۱۴۰۰۰۰	۱۱۵۶۲	۱۱۵۶۲
۱۸۸۵۰۰	۲۳۹۷۳۳	۲۳۹۸۰۰	۲۸۹۸۰۰	۳۶۷۰۰۰	۵۳۰۰۰۰	(۴) ۱۰۱۵۰۰۰	(۴) ۱۳۸۱۵۵۲
۱۶۶۴۰	۱۶۵۷۵	۱۴۵۷۵	۱۲۴۵۵	۱۱۹۲۰	۱۲۱۹۰	۱۱۱۴۲	۶۱۰۷
۲۰۴۰	۵۳۰۵	۳۶۶۷۰	۵۰۲۹۹	۱۰۶۸۰۰	۱۲۶۴۰۰	(۳) ۱۵۲۸۰۹	(۳) ۱۵۲۸۰۹
۴۸۸۰	۶۰۵۰	۱۱۵۰۰	۲۶۷۵۰	۱۸۰۰۰	۱۸۰۰۰	۲۰۰۰	۳۲۹۶
۹۸۳۱	۱۰۱۳۱	۱۲۱۳۱	۱۲۱۳۱	۱۳۵۶۱	۲۰۰۰	(۲) ۸۹۲۵۶	(۲) ۸۸۲۵۷
۱۸۷۱۱	۱۷۲۲۵	۲۰۴۰۵	۲۶۰۴۰	۲۸۱۹۰	۵۳۶۹۰	۹۷۱۰۰	۹۷۱۰۰
۱۸۳۰۱	۲۱۲۲۵	۱۷۵۹۵	۲۱۱۴۰	۲۲۳۴۰	۲۴۴۳۰	۲۶۸۰۰	۲۷۸۴۰
۹۶۴۶	۲۴۵۷۲	۲۱۹۳۵	۷۴۳۳۵	۱۱۹۵۱۴	۱۶۹۸۳۰	۳۶۵۶۵۰	۳۹۹۷۲۱
۵۹۹۲۰۰	۷۱۹۷۸۸	۹۵۶۰۴۲	۱۱۱۱۵۲۰	۱۳۸۲۸۲۵	۱۷۳۳۷۳۰	۲۷۲۲۴۲۲	۳۱۷۲۹۵۷
۲۲۱۱۳	۲۱۳۳۶	۴۳۹۸۲	۱۳۸۶۸۴	۱۴۶۵۶۸	۱۹۶۲۵۶	۲۷۱۴۵۲	۴۴۰۸۱۲
۶۲۲۴۱۳	۷۵۱۱۲۴	۱۰۰۰۰۱۸	۱۳۵۰۰۰۴	۱۵۲۹۳۹۳	۱۹۳۰۰۹۲	۳۰۹۲۳۹۲	۳۶۱۳۷۶۹

ضمیمه ۴

جدول ۶- تعداد فارغ التحصیلان مؤسسات آموزشی کتوردربانان سالهای تحصیلی

سال	ابتدائی	متوسطه	فنی و حرفه‌ای	دانشسرای مقاماتی و تربیت معلم	دوره عالی
۱۳۰۰	۰۰۰	۰۰۰	-	-	۰۰۰
۱۳۰۱	۴۷	۰۰۰	-	-	۰۰۰
۱۳۰۲	۹۳	۰۰۰	-	-	۰۰۰
۱۳۰۳	۱۶۶	۰۰۰	-	-	۰۰۰
۱۳۰۴	۳۸۵	۱	-	-	۰۰۰
۱۳۰۵	۳۸۶	۱۱	-	-	۰۰۰
۱۳۰۶	۶۰۳	۱۸	-	-	۰۰۰
۱۳۰۷	۶۹۰	۱۸	-	-	۰۰۰
۱۳۰۸	۷۱۴	۱۲	-	-	۰۰۰
۱۳۰۹	۷۲۳	۸	-	-	۰۰۰
۱۳۱۰	۷۸۷	۹	-	-	۰۰۰
۱۳۱۱	۹۷۸	۲۹	-	-	۰۰۰
۱۳۱۲	۱۱۹۶	۲۷	-	-	۱۵
۱۳۱۳	۱۶۰۹	۵۷	-	-	۳۸
۱۳۱۴	۱۸۷۶	۷۷	-	-	۶۱
۱۳۱۵	۲۵۹۱	۱۱۰	-	-	۵۱
۱۳۱۶	۲۸۸۲	۳۷۲	-	-	۶۴
۱۳۱۷	۳۱۴۰	۱۸۸	-	-	۷۷
۱۳۱۸	۳۹۶۶	۲۰۵	-	-	۲۳
۱۳۱۹	۴۶۶۲	۳۳۲	-	-	۳۲
۱۳۲۰	۵۲۲۴	۷۳۸	-	-	۶۸
۱۳۲۱	۶۴۱۷	۳۲۱	-	-	۷۷
۱۳۲۲	۶۵۳۶	۶۰۶	-	-	۱۱۵
۱۳۲۳	۷۵۳۳	۹۷۸	-	-	۱۰۲
۱۳۲۴	۸۸۸۲	۷۳۸	-	-	۱۸۳
۱۳۲۵	۱۰۰۰۷	۸۵۵	-	-	۳۰۵
۱۳۲۶	۱۳۸۰۹	۱۱۳۸	-	-	۳۶۷
۱۳۲۷	۱۶۲۳۳	۱۰۸۶	-	-	۳۲۱
۱۳۲۸	۱۵۸۳۰	۱۶۱۸	-	-	۳۵۲
۱۳۲۹	۱۷۴۲۱	۱۶۳۰	-	-	۵۱۶
۱۳۳۰	۲۰۰۳۶	۲۷۰۸	-	-	۶۱۰

ضمیمه ۵

جدول ۷- تعداد کلاسها ، سوادآموزان بزرگسال و کارکنان آموزشی پیگاریومبارزه با بیسوادی دربانان سال تحصیلی

سال	تعداد کلاس	سوادآموزان بزرگسال	کارکنان آموزشی
۱۳۹۱	۴۱	۱۳۴۹	۱۰۲
۱۳۹۲	۵۲	۱۷۰۱	۱۰۹
۱۳۹۳	۲۵	۲۰۲۴	۱۰۱
۱۳۹۴	۹۰	۳۳۰	۱۸۷
۱۳۹۵	۸۰	۲۵۹۳	۱۲۱
۱۳۹۶	۳۲۴۶	۹۵۰۳۸	۱۷۲۵
۱۳۹۷	۳۵۱۴	۱۲۱۵۰۶	۱۹۲۳
۱۳۹۸	۳۲۳۳	۱۳۷۳۹۰	۱۷۰۲
۱۳۹۹	۳۵۰۷	۱۲۳۶۴۶	۱۸۰۷
۱۴۰۰	۴۲۴۴	۱۷۳۹۰۸	۲۱۴۹
۱۴۰۱	۴۵۸۶	۸۶۸۸۷	۲۳۵۱
۱۴۰۲	۴۹۹	۲۸۳۶۸	۵۱۵
۱۴۰۳	۵۰۷	۲۲۹۰۲	۷۳۱
۱۴۰۴	۴۹۶	۲۵۶۸۷	۷۳۹
۱۴۰۵	۴۷۵	۲۱۷۹۷	۷۲۴
۱۴۰۶	۶۷۶	۳۰۲۶۳	۷۵۵
۱۴۰۷	۸۲۲	۱۶۷۶۵	۲۱۶۲
۱۴۱۵	۷۱۸	(۱) ۱۲۹۹۵	۰۰۰
۱۴۱۶	۶۸۵۸	(۱) ۲۶۶۷۰۱	۰۰۰
۱۴۱۷	۹۵۰۵	(۱) ۳۷۶۳۴۵	۰۰۰
۱۴۱۸	۱۲۰۵۸	(۱) ۴۱۹۵۴۶	۰۰۰
۱۴۱۹	۱۶۹۵۸	(۱) ۴۲۱۲۱۰	۰۰۰
۱۴۲۰	۱۵۲۵۰	(۱) ۳۹۹۰۸۹	۰۰۰
۱۴۲۱	۱۵۴۵۰	(۱) ۴۲۹۲۷۲	۰۰۰
۱۴۲۲	۱۶۳۶۷	(۱) ۳۹۲۹۵۲	۰۰۰
۱۴۲۳	۱۲۲۲۷	(۱) ۳۸۶۷۰۹	۰۰۰
۱۴۲۴	۱۱۸۶۷	(۱) ۵۵۹۹۵۰	۰۰۰
۱۴۲۵	(۲) ۷۳۱۶	(۱) ۳۲۷۰۲۴	(۲) ۷۹۱۲
۱۴۲۶	(۲) ۶۲۷۶	(۳) ۲۵۶۹۷۷	(۲) ۶۹۲۳
۱۴۲۷	(۲) ۱۲۴	(۳) ۵۸۶۳۷۸	(۲) ۱۷۴۰۵
۱۴۲۸	(۴) ۳۰۳۹	(۳) ۹۶۱۳۲۸	(۴) ۲۷۶۶۶
۱۴۲۹	(۵) ۲۳۲۵۲	(۳) ۹۳۶۶۲۵	(۶) ۲۵۶۸۱
۱۴۳۰	(۴) ۲۳۰۱۹	(۳) ۷۹۲۷۴۵	(۴) ۲۵۱۵۲
۱۴۳۱	(۷) ۱۴۰۶۷	(۱۰) ۲۸۸۸۴۸	(۷) ۱۴۵۹۶
۱۴۳۲	(۸) ۱۰۲۰۷	(۱۰) ۱۶۰۳۲۰	(۹) ۵۸۸۰

توضیح- تا سال ۱۳۵۰ (۱۳۲۷) ارقام مربوط به کارکنان آموزشی مربوط به مبارزه با بیسوادی ، پیگاریومبارزه با بیسوادی و آموزش بزرگسال سهاهانش است .

ضمیمه ۶

جدول ۱۰- تعداد مدارس قدیمه، طلاب و مدرسين

سال	تعداد مدارس قدیمه	طلاب	مدرسين
۲۴۸۲	۴۰	۶۲۶	۲۱
۲۴۸۳	۲۴۰	۴۹۷۹	۳۴۳
۲۴۸۴	۲۸۲	۵۹۸۴	۲۶۴
۲۴۸۵	۵۰۰	۵۰۰	۵۰۰
۲۴۸۶	۲۷۹	۵۰۰	۲۷۹
۲۴۸۷	۳۱۰	۵۰۰	۵۰۰
۲۴۸۸	۳۲۶	۵۵۳۲	۳۴۹
۲۴۸۹	۳۱۵	۴۵۹۸	۴۱۴
۲۴۹۰	۳۲۹	۴۱۳۵	۳۳۴
۲۴۹۱	۳۲۸	۳۶۶۳	۳۳۱
۲۴۹۲	۳۳۴	۳۴۴۶	۴۱۷
۲۴۹۳	۳۷۱	۴۱۱۰	۶۲۵
۲۴۹۴	۳۹۰	۴۰۰۴	۵۸۷
۲۴۹۵	۳۵۳	۲۹۳۵	۳۰۵
۲۴۹۶	۳۱۱	۲۹۸۱	۳۲۵
۲۴۹۷	۲۹۸	۱۳۰۱	۲۴۳
۲۴۹۸	۲۹۸	۲۳۷۳	۲۳۵
۲۴۹۹	۲۳۸	۱۳۴۱	۱۳۷
۲۵۰۰	۲۵۰	۷۸۴	۲۴۹

ضمیمه ۷

جدول ۹- تعداد مکتب‌خانه‌ها، شاگردان و مکتب داران در پایان سال تحصیلی

سال	تعداد مکتب‌خانه	شاگردان	مکتب داران
۲۴۸۲	۸۳	۲۰۸۱	۵۳
۲۴۸۳	۱۰۲۶	۲۲۹۲۴	۱۱۲۰
۲۴۸۴	۱۳۰۱	۲۸۹۴۲	۱۵۳۵
۲۴۸۵	۵۰۰	۵۰۰	۵۰۰
۲۴۸۶	۱۴۷۶	۴۵۹۹۸	۲۵۷۴
۲۴۸۷	۲۱۳۷	۵۰۰	۵۰۰
۲۴۸۸	۱۸۹۱	۳۵۹۳۱	۱۹۷۴
۲۴۸۹	۲۱۶۳	۳۷۴۲۳	۲۳۲۱
۲۴۹۰	۲۱۱۴	۳۹۲۲۹	۲۱۹۷
۲۴۹۱	۲۶۴۰	۵۰۹۵۷	۲۷۴۰
۲۴۹۲	۲۹۱۰	۵۳۶۵۳	۲۹۶۸
۲۴۹۳	۳۰۴۴	۵۶۲۰۲	۳۱۶۲
۲۴۹۴	۳۳۲۹	۶۰۰۰۸	۳۴۰۰
۲۴۹۵	۲۹۳۵	۵۵۶۴۵	۳۲۳۰
۲۴۹۶	۲۷۴۵	۵۶۵۳۳	۲۹۱۲
۲۴۹۷	۲۶۵۳	۵۵۹۴۶	۲۶۸۸
۲۴۹۸	۲۳۵۶	۵۴۰۶۹	۲۴۷۲
۲۴۹۹	۲۳۹۷	۵۱۹۲۲	۲۴۳۳
۲۵۰۰	۱۷۹۷	۳۷۲۸۹	۱۸۹۶

ضمیمه ۸

منابع

- ابراهیمی نژاد، مهدی و فرج‌وند، اسفندیار، بودجه از تنظیم تا کنترل، تهران، سمت، ۱۳۸۰.
- اقبال، عباس و دیگران، وزارت در عهد سلاطین بزرگ سلجوقی (تاریخ تشکیل این سلسله تا مرگ سلطان سنجر) (۴۳۲-۵۵۲)، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۸۴.
- اکبری، محمدعلی، تبارشناسی هویت جدید ایرانی، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۸۴.
- بیان آماری تحولات اقتصادی و اجتماعی ایران در دوران پرافتخار دودمان پهلوی ۲۵۳۵، مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، چاپ مرکز آمار ایران. شماره ثبت ۲۴۳۶۷
- پیرنیا، حسن، مالیه عمومی، مالیاتها و بودجه، تهران، ابن سینا، ۱۳۴۸.
- پیگولوسکایا و دیگران، تاریخ ایران (از دوران باستان تا پایان سده هجدهم)، ترجمه کریم کشاورز، تهران، پیام، ۱۳۵۲.
- تقی‌زاده، حسن، مقالات، به کوشش ایرج افشار، جلد ۴، تهران، شکوفان، ۱۳۵۱.
- تکمیل‌همایون، ناصر، آموزش و پرورش در ایران، تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، ۱۳۸۵.
- حتی، فیلیپ خوری، تاریخ عرب، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران، آگاه، ۱۳۸۰.
- مکی، حسین، تاریخ بیست ساله ایران، جلد چهارم، ناشر علمی، سال چاپ ۱۳۸۰
- ساناساریان، الیز، جنبش حقوق زنان در ایران، ترجمه نوشین احمدی خراسانی، تهران، اختران، ۱۳۸۴.
- سینائی، وحید، دولت مطلقه، نظامیان و سیاست در ایران، تهران، کوپر، ۱۳۸۴.
- صدر، محسن، خاطرات صدرالاشرف، تهران، وحید، ۱۳۶۴.
- صدیق، یادگار عمر، ۲، تهران، امیرکبیر، ۱۳۴۵.
- ضیایی، منوچهر، مجموعه قوانین بودجه برنامه و سایر قوانین و مصوبات مربوط از سال ۱۲۸۵ تا سال ۱۳۴۳، تهران، سازمان مدیریت و برنامه ریزی، ۱۳۸۳.
- فرزیب، علیرضا، بودجه‌ریزی کاربردی در ایران، تهران، شرکت تعاونی کارآفرینان فرهنگ و هنر، ۱۳۸۶.
- رودی، ماتی، آموزش و پرورش در دوره رضاشاه، رضاشاه و شکل‌گیری ایران نوین (مجموعه مقالات)، ترجمه مصطفی ثاقب‌فر، تهران، نیل، ۱۳۸۷.
- ضیایی، منوچهر، مجموعه قوانین بودجه برنامه و سایر قوانین و مصوبات از سال ۱۲۸۵ تا سال ۱۳۴۳، سازمان اسناد ملی ایران.
- مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی، دوره ۵، جلسه ۱۱، ۱۳۰۳.
- دوره ۶، جلسه ۱۴، پنجم مهرماه ۱۳۰۵.
- دوره ۱۱، جلسه ۵، اول مهرماه ۱۳۱۶.
- دوره ۱۲، جلسه ۱۱۷، ۳۰ شهریور ۱۳۲۰.
- دوره ۱۲، جلسه ۱، ۳ آبان ۱۳۱۸.
- دوره ۷، جلسه ۷، ۲۹ آبان‌ماه ۱۳۰۷.
- دوره ۹، جلسه ۳۴، ۲۶ شهریور ۱۳۱۲.

----- دوره ۸، جلسه ۶، ۵ بهمن ماه ۱۳۰۹.

----- دوره ۱۲، جلسه ۵، ۲۰ آبان ۱۳۱۸.

----- دوره ۷، جلسه ۱۱۴، ۱۴ خرداد ماه ۱۳۰۶.

----- دوره ۱۲، جلسه ۴۵، ۹ تیر ۱۳۱۹.

میرزاسمیعا، محمدسمیع، تذکره الملوک (سازمان اداری حکومت صفوی)، تعلیقات مینورسکی، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۸.

Farazmand, ali, *Handbook of comparative and development public administration public administration and public policy*(new York)574, 2001.

Mohamadi& Ghaini, Z. *History of Iran children literature*.tehran:children Research Institution, vol.4, 6th ed, 2002.